

Pszichológia az egyénen „kívül”

Pólya Tibor

Harré *Érzelem és emlékezet: a második kognitív forradalom* című írásában a kognitív forradalom újításának következetes végiggondolását kéri számon a pszichológián. A kognitív pszichológia jelenlegi formáját az első kognitív forradalom eredményeként mutatja be. A kognitív pszichológia kiteljesedése azonban a mentális folyamatok jellemzéséhez fölhasznált komputer-analógia kizárólagossá válása miatt félúton megtorpant. Harré szerint a kognitív szemlélet kiteljesedéséhez szükség lenne egy második kognitív forradalomra is. Milyen értelemben kognitív a Harré által javasolt pszichológia, ha azt – legalábbis részben – az első kognitív forradalom eredményeként létrejött pszichológia ellenében fogalmazza meg? Vagy ugyanezt a kérdést a mai kognitív pszichológia nézőpontjából megfogalmazva: meddig tágítható a kognitív szemlélet anélkül, hogy elveszítené sajátosságait?

A választ főként Harré pszichológiatörténet-vázlatához kapcsolódva próbálom megadni. A történeti elemzésen belül az individuum és a nyelv behaviorista és kognitív megközelítéseit állítom középpontba, mivel Harré az individuum és a nyelv fogalmait átértelmezve mutatja be diszkurzív pszichológiáját. A pszichológia történetének nagy léptékű bemutatásához Harré nyomán két szempontot emelek ki (vö. Harré 1997: 141–142). Az első a mentalizmus feltételezése, illetve elvetése, a második a mentalizmus és az egyén kapcsolatának elképzelése. A történeti elemzés bevezetéseként a pszichológia meghatározásának módszertani hangsúlyú, illetve a vizsgált jelenségek körülhatárolásán alapuló módjait mutatom be röviden.

A legtöbb pszichológus elfogadja azt a meghatározást, mely szerint a pszichológia lényegében kísérleti tudomány. Sőt, sokan azzal az erősebb megfogalmazással is egyetértenének, hogy a pszichológia a kísérletezés révén nyeri el természettudományos identitását. A természettudományos pszichológia megszületése valóban metodológiai újításhoz, a kísérleti módszer bevezetéséhez köthető. A kísérleti módszer alkalmazása mellett a pszichológia lényegében változatlanul örökölte a filozófiától tematikáját (észlelés, képzelet, emlékezet, gondolkodás, érzelem, akarat, tudat, én). Az új tudomány által vizsgált jelenségek között jelentős különbségek voltak és vannak is a kísérleti módszer adaptálhatósága tekintetében és ennek következtében a különböző témakörökben fölhalmozott tudás kidolgozottságában is.

A kísérleti módszer hangsúlyozásának alternatívájaként lehetséges egy másik felfogás is, amely a pszichológiát a vizsgált jelenségek alapján definiálja. Ezt az álláspontot képviseli például a pszichoanalízis. A pszichoanalízis azért része a pszichológiának, mert vizsgálati területét az egyén képezi. A vizsgált jelenségek alapján meghatározott pszichológia nézőpontjából kisebb súllyal esik latba a tudományos fogalmak kísérleti validálása is. A kísér-

leti igazolást gyakran a fogalmak magyarázó erejének kiterjesztése helyettesíti. Visszatérve a pszichoanalízis példájához: az elfojtás fogalma például érvényesebbé válik azáltal, hogy különböző pszichés működések – például elvétések, humor, alkotói folyamat – magyarázatában is fölhasználható. Részben a fogalmak magyarázóerejét kiterjesztő validációs módszer következtében a vizsgálati terület kijelölése által meghatározott pszichológia határai kevésbé élesek.

Harré a diszkurzív pszichológia meghatározásában a vizsgált „tárgy” szerinti definíciót részesíti előnyben. Pszichológiája annyiban jelent újdonságot, amennyiben az egyén fogalmát és ennek következtében a vizsgálandó jelenségek körét is újrafogalmazza. Az eltérő definíciós hangsúly élesen szembeállítja a diszkurzív pszichológiát mind a behaviorizmussal, mind pedig a kognitív pszichológiával.

A behaviorizmus a kísérleti módszerek és a filozófiától örökölt tematika összeillesztésének nehézségeit a kísérleti módszer alapulvételével próbálta megoldani. A behavioristák csak azokat a pszichés jelenségeket vizsgálták, amelyek kísérletileg pontosan megfigyelhetők, illetve mérhetők voltak. Nem tagadták, hogy a korlátozás miatt kimaradó – főképp a tudathoz kapcsolódó – pszichés jelenségek is léteznek, de azt állították, hogy ezek vizsgálata nem a pszichológia feladata. Annak ellenére, hogy a kognitív pszichológia megkérdőjelezte a behaviorista elméletek hatékonyságát, a kísérletezés módszerét megőrizte, sőt, a kognitív pszichológia a Harré által kritizált komputer-analógia segítségével a korábban ignorált lelki jelenségek vizsgálatában is alkalmazza a kísérleti módszert.

A kísérleti módszeren alapuló behaviorista és kognitív pszichológia, illetve az egyénre fókuszáló diszkurzív pszichológia metodológiai szembenállásából az egyén felfogásának különbsége is következik. A kísérleti paradigmák fő feladatát a kísérleti adatok egyénhez kapcsolása, illetve egyénbe vetítése képezi. A behaviorista pszichológia a környezet releváns részleteit kapcsolja az egyén viselkedéséhez. A kognitív pszichológia a környezetet és a viselkedést hipotetikus kognitív entitások közvetítésével kapcsolja össze. A feltételezett entitások vizsgálatá egyben enyhíti is a kísérleti metodika kontrollját. A mentalista elméletek az empirikus igazolás során finomabb különbségeket keresnek, mint a behavioristák, mivel céljuk nem változók közötti törvényszerű kapcsolatok megállapítása, hanem a feltételezett entitások „létezésének” valószínűsítése. Az egyén fogalmára alapozó diszkurzív pszichológia számára a kísérleti adatok nem képeznek kötelező kiindulási pontot. Így a diszkurzív pszichológia számára az egyén nem a kísérleti adatok háttérén kirajzolódó alak, hanem – legalábbis Harré esetében – a szociális kontextusban mozgó forma. Az egyént a társas háttér előterében feltételező diszkurzív pszichológia módszereit tekintve beéri a megfigyeléssel, illetve az egyének intuícióit kibontó introspekció sajátosan értelmezett formájával.

BEHAVIORIZMUS: PSZICHOLÓGIA MENTALIZMUS NÉLKÜL

Harré határozottan kritizálja a behaviorista pszichológiát. Érveit főként a behaviorizmus én-felfogása ellenében fejti ki. Harré véleménye szerint a viselkedés-lélektan nem feltételezi az egyén aktivitását, annak ellenére sem, hogy a behavioristák a viselkedés tanulmányozása mellett kötelezték el magukat. Harré úgy látja, hogy a behaviorista elméletekkel megközelíthető pszichológiai jelenségek háttérben egy passzív egyén húzódik meg, holott a behavioristák például a gondolkodás, a képzelet és a tudat vagy éppen a jelentés problémájának redukciójával, illetve ignorálásával az egyén aktív és passzív részeinek elkülönítésére lehetőséget adó „megkettőzéseket” akarták elkerülni a passzív részek rovására. A behaviorista elméletek ontológiai elkötelezetlensége valójában nem hagy helyet a Harré által feltételezett passzív ének, sőt, a viselkedés-lélektan az ént éppen aktivitása által határozza meg: az én a megerősítések történetével tekinthető azonosnak.

Az ontológiai elkötelezetlenség példájaként Watson gondolatát idézem a jelentés és a cselekvés viszonyáról. „Megfigyeljük, hogy mit csinál egy állat vagy egy ember. Azt akarja jelenteni, amit csinál. A cselekvése a jelentés. Úgyhogy ha kimerítjük a cselekvés fogalmát, akkor kimerítettük a jelentés fogalmát is. Felesleges erőfeszítés a jelentés problémáját a ténylegesen megfigyelhető cselekvéstől elkülönítve felvetni” (Watson 1920: 103, idézi: Bartlett 1985: 325). A jelentés Watson szerint tehát visszavezethető a cselekvésre, és ezért fölösleges fogalom a pszichológiában. Ha a jelentést nem lehetne redukálni a cselekvésre, az esetben a behaviorista pszichológus fölládozna a jelentés problémáját a kísérleti módszer alkalmazásáért cserébe.

A környezet és az egyén viszonyának behaviorista és diszkurzív felfogásában valójában több párhuzam is található, mivel mindkét irányzat a környezet meghatározó szerepét hangsúlyozza. Az egyén környezetre „utaltságát” az ingerek és a megerősítés viselkedést meghatározó funkciójaként fogalmazták meg a behavioristák, azt állítván, hogy a viselkedést az aktuális inger és a megerősítések korábbi története determinálja. Harré az inger fogalmával párhuzamba állíthatóan külsőlegesen normatív szabályokhoz illeszti a viselkedést. A diszkurzív pszichológia a „bemeneti oldal” meghatározásában az inger fogalma helyett – amely a behaviorizmusban sem tudta megőrizni a környezet élesen elkülöníthető részleteként való meghatározását, és az összetett ingerhelyzet fogalmává inflálódott – a szimbolikus eszköz, illetve a jel fogalmát használja. A környezetből kiemelkedő ingereket azonban már a behavioristák is fölcserélték a nyelvvel, illetve a nyelvhez hasonló jelrendszerekkel. A korai behaviorizmus nyelvfelfogása a környezet fogalmába beleértette a nyelvi környezet fogalmát is (Pléh 1992: 155). A nyelv tehát ingerként befolyásolhatja az egyének viselkedését. A viselkedés szintén válhat ingerré, azaz befolyásolhatja mások viselkedését. A behaviorista értelmezési keretben a viselkedés ingerré válása egy, a nyelvhez hasonló rendszer feltételezésével ragadható meg. Weiss (1970) például a gesztusok mások számára ingerként való megjelenését elemezve a gesztusok két összetevőjét nevezi meg. A gesztus egy sajátos motoros mintázat és – Weiss megfogalmazásával élve – a gesztus konvencionizált „névének” összekapcsolásából áll. A motoros mintázat látható megjelenítése önmagában elégtelen a gesztus ingerré válásához. A motoros mintázat csak azáltal válhat ingerré mások számára, ha a mozgáshoz egy mások számára is hozzáférhető kód kapcsolódik. A viselkedés jelentéssé válása tehát a cselekvő egyének számára rendelkezésre álló konvencionizált kódrendszerhez kapcsolódást feltételez.

A behaviorizmus és a diszkurzív pszichológia közötti rokonság a megerősítés és az intencionális cselekvés fogalmainak hasonlóságával is alátámasztható. A hasonlóság a diszkurzív pszichológia érdeklődésének középpontjába állított intencionális cselekvések azon jellemzőjén alapszik, hogy az intencionális cselekvés „keletkezése” egy másik egyén megértését feltételezi. A megerősítés szintén egy olyan, az egyén viselkedéséhez illesztett tényező/agens létezését feltételezi, amely alakítja az egyén viselkedését. A megerősítő tényező fogalma nem jellemezhető attól az egyéntől függetlenül, akinek viselkedését a megerősítés befolyásolja. A megerősítő tényező fogalma azt is magában foglalja, hogy mi az, ami az élőlény számára megerősítő hatással bír. Eppen ezért a megerősítés fogalma körben forog: egy új tényezőről nem tudjuk addig, hogy megerősítő erővel bír-e, amíg ténylegesen ki nem fejti megerősítő hatását. Az egyén és környezet kölcsönhatásának fölismerése ellenére a behaviorista pszichológiát az a törekvés jellemezte, hogy mind az ingereket, mind pedig a megerősítő tényezőket minél élesebben határozza meg. Ideális esetben egy inger vagy egy megerősítő tényező fizikai paraméterekkel is elégségesen jellemezhető. Ennek a törekvésnek feltehetőleg meg Watson jelentésmeghatározása is: a jelentés nem az ingerben, hanem a kiváltott viselkedésben lelhető fel. A hétköznapi intuíciónak ellentmondóan ez a törekvés azt is eredményezte, hogy a jelentés leválasztásával a szavak is fölfoghatók ingerekként és megerősítő tényezőkként.

A behaviorizmus és a diszkurzív pszichológia közötti párhuzam talán legárukodóbb jelzője mindkét paradigma mentalizmusellenessége. Az a bizonytalanság, amellyel sokan a diszkurzív fordulatot „fogadják”, talán csak ahhoz a bizonytalansághoz hasonlítható, amelyet a kognitív fordulat eredményezett, amikor a „környezet–közvetítő folyamatok–válasz” hármásából a legbizonytalanabb, egyben a legnehezebben vizsgálható kognitív közvetítő folyamatok feltételezésére alapította a pszichológiát, a megfoghatóbbnak tűnő környezet és válasz fogalmi helyett.

KOGNITÍV PSZICHOLÓGIA ÉS PSZICHOANALÍZIS: PSZICHOLÓGIA AZ EGYÉN MENTALIZMUSÁNAK FELTÉTELEZÉSÉVEL

A pszichológia második paradigmájába a mentális jelenségek létezését feltételező elméleteket – a kognitív pszichológiát és a pszichoanalízist – sorolja Harré (Harré 1997: 141–143). A belső ismeretstruktúrák és folyamatok feltételezése egyet jelent a pszichológiai elméletek ontológiai elkötelezetlenségének feladásával, de ily módon összetettebb és plauzibilisabb elméletek fogalmazhatók meg, szemben a behaviorizmus leíró elméleteivel. Harré a mentalizmus felújítása kapcsán azt kifogásolja, hogy ez együtt járt a kartézianus egoelképzelés visszatérésével. Az egyén hiányolt aktivitását szintén a racionalisztikus szubjektumfelfogás kritikájaként említi Harré. Véleménye szerint a pszichoanalízis és a kognitív pszichológia is a fragmentált egyén fogalmára épít. Harré a kognitív pszichológiát a központi feldolgozó folyamatok feltevése miatt marasztalja el, mivel az szerinte szükségszerűen megosztja, majd – vélhetően e megosztás aszimmetriáinak következtében – kirekeszti az egyén bizonyos részeit az aktív feldolgozásból. Az információfeldolgozó folyamatok eredményei passzívan összegződnek egy feltételezett végső pontban. A pszichoanalitikus elképzelés passzív központja például a tudat reflektormetaforájával szemléltethető. A tudat szabadon idézhet fel bármit a tudatelőtt tartományból, azaz a tudat reflektora mozgatható és ennyiben aktív is, de a reflektor csővéjébe kerülő gondolatokat és érzéseket passzívan „olvassa le” a háttérben elképzelt személy. Harré a feldolgozott információkat összegző végső pont megkérdőjelezésével a kognitív folyamatok megvalósulásának, illetve az ezen folyamatok eredményével bíró individuum összekapcsolásának problémáját emeli ki. Ha a kognitív folyamatok és a feltételezett passzív én nem azonos típusú fogalmak, nehéz megmagyarázni, mi módon birtokolja az egyén azt, aminek létrehozásában nem tudni, hogyan vett részt.

Harré a részben passzív én fogalmával szemben az „átlátszó ego” tudományként képzelet el a pszichológiát, ami nem azért átlátszó, mert egyértelmű tapasztalati kapcsolatokat tartalmaz (behaviorizmus), és nem is egy feltételezett belső megfigyelő számára (kognitív pszichológia és pszichoanalízis) átlátszó, hanem azért átlátszó, mert annyiban létezik, amennyiben fölfogható jeleket manipulál. Mit jelent pontosabban ez az „átlátszóság” a behaviorizmus, a kognitív pszichológia és a diszkurzív pszichológia szempontjából?

A behaviorizmus feltételezése szerint a környezet releváns részletei, az ingerek és a megerősítések meghatározzák az egyén válaszait. Az átlátszóság e felfogás szerint az ingerek és a reakciók közötti egyértelmű kapcsolatokból származik.

A kognitív pszichológia esetében abból indulhatunk ki, hogy a szervezetet körülvevő környezet rendezetlen inputot képez az egyén számára. Az egyén a kognitív ismeretstruktúráihoz illesztés által értelmezi környezetét. A passzív én nézőpontjából a környezet a rendelkezésre álló ismeretstruktúrákhoz való hasonlóság miatt válik kognitív értelemben átlátszóvá.

A diszkurzív pszichológia megközelítése szerint a kognitív ismeretstruktúrák, illetve a rajtuk végzett műveletek feltételezése reménytelenül bonyolítja a helyzetet. Mindez fölösleges, ha feltesszük, hogy a környezet önmagában strukturált: részben a jelrendszerek struk-

turáltsága miatt, részben pedig abból következően, hogy a magunk és a mások cselekvése is – Harrét idézve (Harré 1997: 144) – intelligibilis szekvenciákba szerveződik. A strukturáltság áthelyezése módosítja a környezet fogalmát. A környezet fogalmára vonatkozóan ugyanis a kognitív elképzelés rendszerint nem tartalmaz semmiféle megkötést. A megértés feltétele az, hogy rendelkezünk olyan ismeretstruktúrával, sémával, amelyhez hasonlítva értelmezzük az ingereket. A diszkurzív pszichológia úgy értelmezi át a környezet fogalmát, hogy az értelmes, strukturált emberi cselekvéseket irányító szabályokhoz, normákhoz kapcsolja azt: a szabályok és normák konstituálják az értelmes környezetet. Harré végül is az egyén–környezet viszonyának megfogalmazásában az egyén empirista-behaviorista és racionalista-kognitív megközelítési módjai helyett a hangsúlyt a strukturáltként meghatározott környezetre helyezi át, amelyben az aktív egyén cselekszik. Az ismereteinkre jellemző strukturáltságot így Harré az egyén helyett a környezetnek tulajdonítja.

A kognitív és a diszkurzív pszichológia közötti különbség jól szemléltethető a kognitív pszichológiában meghatározó szerepű komputer-analógia (például Johnson-Laird 1988) diszkurzív átfogalmazásával. A számítógép-metafa kognitivistá értelmezése szerint az elme éppúgy, mint a számítógép egy algoritmikus szabályrendszernek megfelelően műveleteket hajt végre a bemeneti adatokon. Az értelmezés sikere az alkalmazott műveleteken, programokon múlik. A komputer-analógia diszkurzív értelmezése véleményem szerint a bemeneti adatok rendezettségét hangsúlyozná a feldolgozási folyamatokkal, illetve műveletekkel szemben. Az adatok feldolgozásának, értelmezésének sikere elsősorban a bemeneti adatok előzetes rendezettségétől függ. Gibson rokon gondolatát idézve (Gibson 1978) a feldolgozási folyamatok nem gazdagítják az inputot, hanem a rendelkezésre álló, eredendően gazdag inputból differenciálják az esetleges és az állandó részleteket. Az ingermintázatok változatlanul ismétlődő részei képezik a struktúrát.

A számítógép-metafa kognitív és diszkurzív értelmezése is az értelmesség és a strukturáltság azonosításán alapul, de míg az értelmesség létrejöttét a kognitív szemlélet a mentális műveletek eredményeként képzeli el, addig a diszkurzív szemlélet az egyén szerepét a külső rendezettség felismerőjének és használójának szerepére korlátozza. A passzivitás így továbbra is jelen van a pszichológiában, de nem a fragmentált én részei között eredményez aszimmetriát, hanem az aktív egyén és a passzív-stabil környezet között. A strukturált környezet háttérén elhelyezve az egyén megőrizheti egységességét és ezzel együtt – ha csak önmagában tekintjük az egyént – aktivitását is.

DISZKURZÍV PSZICHOLÓGIA: MENTALIZMUS AZ EGYÉNEEN „KÍVÜL”

A természettudományos pszichológia és a pszichoanalízis keletkezésével nagyjából egyidős a pszichológia azon meghatározása, amely – akárcsak a pszichoanalízis – a vizsgált terület körülhatárolását tekintette alapjának. Ez az önálló elnevezés nélküli pszichológia úgy definiálta önmagát, mint ami a jeleket használó egyéneket vizsgálja. „Elképzelhetünk tehát egy olyan tudományt, amely a jelek életét tanulmányozza a társadalom életén belül; ez a társaslélektan, és következőképpen az általános lélektan része lenne, amelyet mi (a görög *semeion* »jel« szó alapján) szemiológiának nevezünk” (Saussure 1967: 33–34). Saussure elképzelése szerint a szemiológia általánosabb tudomány, mint a nyelvtudomány, a pszichológia viszont még általánosabb tudomány, és így felöleli a szemiológiát. A jelhasználó egyéneket vizsgáló pszichológiai tudomány alapproblémája a jelek működésmódjának földerítése. Peirce szerint „A jel vagy helyettesítő (representanem) az, ami valamit valaki számára valamely tekintetben vagy minőségben helyettesít. Valakihez szól, tehát az illető személy tudatában megfelelő vagy esetleg fejlettebb jelet hoz létre” (Peirce 1975: 22). Peirce meghatározása alapján „valami” csak akkor lehet jel, ha azt egy egyén jelként fogja fel. A jel mű-

kódése, a szemiózis folyamata lényegében helyettesítő folyamat. „A jel valami helyett, tárgya helyett áll. E tárgyat nem minden tekintetben helyettesíti, hanem egy [platóni értelemben vett] eszmére utalva, amelyet olykor a helyettesítő *alapjának* neveztem” (Peirce 1975: 22, kiemelés az eredetiben). Peirce a helyettesítési folyamat „bemenetét” (a tárgyat) és „kimenetét” (a jelet) nem pusztán a tárgy és a jel cseréje alapján kapcsolja össze, hanem kiegészíti azt a jel – vélhetően független – eszmei aspektusával is, így a jel eredetileg sem „üres”.

A szemiózis helyettesítéses elképzelését az S–R kapcsolatok mintája alapján könnyen asszimilálta a behaviorista elmélet, de természetesen a platonisztikus eszmei alapok nélkül. Az ingerek az eszmei alapok feltételezése nélkül is egyértelműen interpretálhatók a viselkedéses válaszok terminusaiban: a viselkedéses válasz az azt kiváltó ingert jelenti, ahogy a jel a helyettesített tárgyat.

A jeleket definiáló vonatkoztatási viszony a kognitív pszichológia némely irányzatában is fontos szerepet kap. Fodor például (1988) a mentális folyamatok és a szimbólumok azon közös vonása alapján, hogy mindkettő valamire vonatkozik, az értelem és a nyelv egységes megközelítésmódjának lehetősége mellett érvel.

Harré javasolt diszkurzív pszichológiájában az anyagi és szimbolikus eszközök megérte helyett ezen eszközök használatát állítja a középpontba (Harré 1997: 150). A diszkurzív pszichológia meghatározása azon alapul, hogy az emberi cselekvés intencionális, mivel „önmagán túlmutató” eszközöket használ föl. Így a cselekvés intencionalitása a fölhasznált jelek azon tulajdonságából ered, hogy azok helyettesítettek. A kognitív pszichológiával újra összehasonlítva a diszkurzív pszichológiát a fő különbség abból adódik, hogy hol helyezik el a helyettesítési folyamatokat. Harré „externalizált” pszichológiájában a helyettesítés vagy vonatkoztatás nem a fejünkben végbemenő mentális folyamat, hanem a helyettesítési folyamatok konstituálják számunkra a rendezett, és így értelmes környezetet.

A KIFORDÍTOTT EGYÉN

A tudattalan–tudatos megkülönböztetés az introspekciós adatgyűjtés korlátainak felismerése okán keletkezett: a kísérleti személyek beszámolóí önmagukban nem elégségesek a pszichológusokat érdeklő minden kérdés megválaszolásához. A különbségtevést a behaviorista pszichológia azáltal kerülte el, hogy kizárólagosan az egyének külső nézőpontú megfigyelésére szorítkozott. A pszichoanalitikus, illetve a kognitív pszichológia fogalomtárában azonban fontos distinkcióvá vált a tudattalan és a tudatos folyamatok szétválasztása. A tudattalan fogalmának meghatározása tulajdonképpen egyet jelentett a pszichoanalízis megszületésével. Freud egyszerre érvelt amellett, hogy nem minden lelki jelenség közvetlenül hozzáférhető az én számára (az én „még a saját házában sem úr, hanem szűkös hírekre van utalva afelől, ami a lelki életében tudattalanul lejátszódik” – Freud 1986: 234), és ezzel együtt amellett, hogy mindennek, amit az egyén tesz vagy nem tesz, mond vagy nem mond, gondol vagy nem gondol, amire emlékszik és amit elfelejt, az „értelme” az egyénre vonatkozatható („Egy szép napon felfedezték, hogy bizonyos ideges emberek betegségi tüneteinek megvan a maguk értelme. Ezen alapult a pszichoanalitikus gyógyveljárás” – Freud 1986: 67). A pszichoanalízis megközelíthető úgy, mint a tudattalan–tudatos törésvonalának elméleti és gyakorlati áthidalására tett erőfeszítés. Ez a vállalkozás azon a feltételezésen alapul, hogy az én számára közvetlenül hozzá nem férhető lelki tartományok, de akár cselekvések értelmének, jelentésének tudatossá tétele az, ami az egyén egységességét biztosítja.

A tudattalan fogalmát a kísérleti pszichológia is fölhasználja. A fogalom tág értelmezése szerint minden mentális folyamat fiziológiai megvalósulása tudattalan, ahogy legtöbb szervünk működése is tudattalan. A szűkebb értelmezés egyik megfogalmazása szerint „a tudattalan kifejezést olyan tudásra használjuk, mely a mentális rendszerben jelen van ugyan, és

amelyet az aktuális folyamatok aktívan felhasználnak, de ami egyszersmind nem hozható a tudatba, és nem vonható akaratlagos kontroll alá. A tudattalan tartalmakat mindig csak következtetések révén ismerhetjük meg, és sohasem direkt introspekció révén” (Kihlstrom 1984: 215). A tudattalan folyamatok tehát csak egy lényeges pontban különböznek a tudasaktól, abban, hogy a tudattalan folyamatokra az egyének nincs rálátása.

A diszkurzív pszichológia az egyén és a lelki jelenségek összeillesztésének problémájára a tudattalan–tudatos szerinti megkülönböztetés helyett az egyén és a szociális környezet közötti természetesebb törésvonallal mutat rá. Harré is felbontja az egyén fogalmát, mint ahogy lényegében ezt teszi minden pszichológiai elmélet. Harré újdonsága így nem az egyén fogalmának felbontása, hanem annak sajátos módja. Harré felosztása kettős. Egyrészt felsorolással megadja az egyént mint pszichológiai entitást konstituáló elemeket. Ezek a jelhasználat tartalma, a jelhasználat szociális ereje, a beszélő fizikai környezete és szociális pozíciója, valamint a beszélő morális helyzete. Majd az ezen összetevők egységeként elképzelt egyént mint két működési módot – az egyént magában foglaló diskurzus publikus és privát dimenziója szerint – osztja ketté. Az ént az egyénnek önmagáról való tudásaként és tudataként meghatározva a Harré által javasolt új egyénfogalom alapján az énré is egyfajta szociális disszociáció lesz jellemző: különböző helyzetekben különböző módon tapasztaljuk énlünk.

Harré álláspontjából az is kiolvasható, hogy a meghirdetett „igazi kognitív forradalom” az egyén fogalmának újradefiniálásával a pszichoanalízis által vizsgált lelki jelenségek, illetve a kognitív pszichológia által vizsgált feldolgozó folyamatok felszámolását is céljának tartja. Mivel a diszkurzív pszichológiában az egyén nem a mentális jelenségek hordozója, a mentális jelenségek vizsgálata sem része a Harré által javasolt új pszichológiának. A mentális jelenségek helyzetüket és funkciójukat a jelentéskezelés problémáinak adják át. Az egyén a jelentés kérdésein kívül csak mint fiziológiai szubsztrátum marad meg.

Az egyénen belüli tudattalan–tudatos határvonal megszüntetése, illetve a mentális jelenségek feltételezhetőségének megkérdőjelezése Harré projektjének behaviorista oldalát erősíti. Az én a behaviorista és a diszkurzív pszichológiában is származtatott pozíciójú. A behaviorizmusban – mint korábban is említettem – az én az S–R kapcsolatok történeteként szerveződik, a diszkurzív pszichológiában pedig indexikus jel, amely a jelhasználat során a nyelvi és szociális kontextus meghatározó dimenziói szerinti – szociális, fizikai és morális – értékekkel jellemezhető.

Az egyén és a környezet közötti törésvonal fontosságát emeli ki a „szociális introspekció” módszere is. Ezen Harré azt érti, hogy a vizsgálati személyek nem arról számolnak be, hogy „mi van a fejükben”, hanem egy-egy szituációt konstituáló jellegzetességekről. A szituációk ilyen „extrospekciók” alapján lesznek pontosan feltérképezhetőek. A társas helyzetek azon jellemzői, amelyek elérhetetlenek a „szociális introspekció” számára, Harré álláspontját továbbgondolva nem részei a pszichológiának.

KOGNITÍV ÉS DISZKURZÍV SZEMANTIKA

Úgy tűnik, a jelentésteli cselekvésekkel ekvivalens verbális megnyilatkozások tudatos számbavétele a „szociális introspekció” során lényegesen elszegényíti a pszichológia vizsgálódási körét. Ugyanakkor az azonos illokúciós erővel rendelkező cselekvések és megnyilatkozások által képzett szemantikai kategóriák elképzélése megfeleltethető a fogalmak kognitív megközelítésének. A kognitív pszichológiában általánosan használt séma fogalma olyan tudásstruktúrát jelöl, amely a különböző változók közötti megszilárdult kapcsolatokat rögzíti. Vegyük példaként az étteremről rendelkezésünkre álló sémát. Mivel gyakran járunk étterembe, és az étteremben rendszerint ugyanazokat a cselekvéseket végezzük általa-

ban azonos sorrendben (így például szabad helyet keresünk, leülünk, a pincér odajön...), kialakul egy sémánk az étteremről. Az étteremben tipikusan előforduló események képezik étterem-sémánk változóit. Az éttermi események egymáshoz vannak kapcsolva, egyrészt az események sorrendiségével (például általában a végén fizetünk), másrészt ezzel párhuzamosan logikai kapcsolatok révén is (az étlap például lehetővé teszi a rendelést, ennek következtében a pincér később kihozza a kívánt ételt). A séma változói, azaz az étterembeli események lehetnek egy részlegesebb terület ismereteit összekapcsoló sémák (amelyek például leírják, hogyan keresünk egy csöndes helyet az étteremben) vagy fogalmak (a borraivaló fogalma például egy sémán belül meghatározott fogalom). Az éttermi séma változói megkötések tartalmaznak arra nézve, hogy milyen típusú fogalmak illeszthetők be a változó helyén a sémába (a borraivaló például nem váltható ki egy üveg borral). A sémák továbbá azt is magukban foglalják, hogy betöltetlen változók hiányában milyen alapérték szerepeljen a sémában. A borraivalónak így van egy átlagos nagysága, ami például országonként változik. Azok a fogalmak vagy fogalmak azon példányai, amelyek betölthetők egy változó helyére, az adott séma tekintetében szemantikailag ekvivalensek. A borraivaló fogalmát tehát úgy határozhatjuk meg, hogy mindaz borraivaló, amit egy étteremben a fizetéskor a pincérnek pluszban adunk, és nem borraivaló az, amit nem adhatunk, feltéve, hogy nem akarunk kilépni a séma adta keretből. A séma fogalma tehát nemcsak a fogalmak kapcsolatáról, hanem az ekvivalens fogalmak csoportjáról is reprezentál tudást. A szemantikailag ekvivalens kategóriák tehát épp olyan fontosak a kognitív megközelítésben, mint a diszkurzív pszichológiában. Ha ezt a strukturális hasonlóságot kiegészítjük a sémák azon jellegzetességével – amit gyakran kritikaként vesznek számba –, hogy a séma mint magyarázó hipotézis túlságosan rugalmasan kezelhető fogalom, mivel strukturálja a megfigyelhető viselkedés értelmezése céljából van kialakítva, közel kerülünk Harré azon gondolatához, miszerint a szabályok felhasználása nem meghatározza a viselkedést, hanem utólagosan visszatekintve lehetővé teszi a helyes és a helytelen viselkedés megkülönböztetését. A nap-szemüveg a diszkurzív pszichológia szerint sem borraivaló, mert egy normát sért meg. A szabályok és normák utólagos szerepének hangsúlyozása így a séma és – a korábbiakra visszautalva – a megerősítés fogalmának gyenge oldalát fogalmazza újra.

Harré újítása véleményem szerint a viselkedés kognitív pszichológiai magyarázatába nem emel be új tényezőket. Javaslatának lényege a külsődleges és értelmes kontextus azonosítása a cselekvést magyarázó ismeretekkel. Vagyis kiemeli a tudást a fejünkből, és tudásunkat a szociális kontextusba fordítja bele. Ennyiben a diszkurzív pszichológia rokonítható a behaviorizmussal. Harré szerint az introspekcióval elérhető tudatos tartomány alatt nincs kognitív tudattalan, csak fiziológiai tudattalan, illetve egy szabályok által konstituált szimbolikus rendszer, amely cselekvéseinket koordinálja. Bár a Harré által javasolt diszkurzív pszichológia átfogalmazza a pszichológia vizsgálati területét, újdonságát azonban mégsem új vizsgálati területek kijelölése, hanem új magyarázati lehetőségek felvetése képezi. A csak közvetetten vizsgálható kognitív ismeretstruktúrák helyett a közvetlenül tapasztalható, illetve a közvetlenül kibontható tudást középpontba állító diszkurzív pszichológia a külsődlegesként értelmezett, „megfogható” tudás vizsgálatának szorgalmazásával hozza zavarba a pszichológia jelenleg uralkodó paradigmáját, a kognitív pszichológiát.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bartlett, F. C. (1986 [1932]): *Az emlékezés*. Budapest: Gondolat.
- Fodor J. A. (1988 [1981]): A test-lélek probléma. In *A tudat pszichológiai kérdései*. Séra L. és Barkóczi I. szerk., 97–116. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Freud, S. (1986): *Bevezetés a pszichoanalízisbe*. Budapest: Gondolat.

- Gibson, E. J. (1978): How perception really develops: A view from outside the network. In *Basic process in reading*. D. LaBerge és S. J. Samuels szerk. Hillsdale, N. J.: Lawrence Erlbaum Assoc.
- Harré, R. (1997): Érzelem és emlékezet: a „második kognitív forradalom”. In *Replika*, 25: 140–153.
- Johnson-Laird, P. N. (1988 [1983]): A tudat számítástechnikai elemzése. In *A tudat pszichológiai kérdései*. Séra L. és Barkóczi I. szerk., 116–127. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Kihlstrom J. F. (1984): Tudatos, tudatalatti, tudattalan – kognitív megközelítésben. In *Consciousness reconsidered*. K. S. Bowres és D. Meichenbaum szerk., 212–226. New York etc.: Wiley-Interscience.
- Peirce, C. S. (1975 [1932]): A jelek felosztása. In: *A jel tudománya*. Horányi Ö. és Szépe Gy. szerk., 19–43. Budapest: Gondolat.
- Pléh Cs. (1990): A számítógép és a pszichológia. In *Világosság*, 527–541.
- Pléh Cs. (1992): *Pszichológiatörténet*. Budapest: Gondolat.
- Saussure, F. (1976): *Bevezetés az általános nyelvészetbe*. Budapest: Gondolat.
- Watson, J. B. (1920): *British Journal of Psychology*, (11): 103. Cím nélkül. Idézi: F. C. Bartlett (1985 [1932]): *Az emlékezés*. Budapest: Gondolat.
- Weiss, A. P. (1970 [1923]): Az emlékkép és a gondolatok áramlása. In *Behaviorizmus*. Kardos L. szerk., 93–105. Budapest: Gondolat.